

La planificació de l'ensenyament secundari públic a la ciutat de València en la dècada de 1960

JOSÉ IGNACIO CRUZ

INTRODUCCIÓ

La trajectòria de l'educació secundària va sofrir canvis substancials en el procés de conformació dels sistemes nacionals d'educació en el segle XIX. En aquelles dates va anar adoptant algunes de les seves característiques més substancials, les quals, en part, han deixat un rastre que arriba fins als nostres dies. En el cas concret espanyol, el segon ensenyament, com llavors es denominava, va anar prenent carta de naturalesa en la realitat educativa i social del país a partir de mitjans d'aquesta centúria. A això van contribuir, en bona part, la definició i la implantació dels *instituts* com a entitat específica i espai propi d'aquesta etapa formativa directament dependent de l'administració pública.

Des de fa ja algun temps, s'han publicat un bon nombre de recerques que permeten conèixer la realitat del segon ensenyament espanyol. Els estudis s'han centrat sobretot en aspectes de definició ideològica, les orientacions bàsiques de la política educativa i alguns dels elements curriculars més destacats.¹ Malgrat el que s'ha avançat fins al moment, encara existeixen parcel·les temàtiques i enfocaments metodològics pràcticament inèdits.

1. Entre d'altres podeu consultar: VIÑAO, A., *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea. Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*, Madrid: Siglo XXI, 1982; GÓMEZ, M. N. (ed.), *Pasado, Presente y Futuro de la Enseñanza Secundaria*, Sevilla, Kronos, 1996; LORENZO, J. A., *La enseñanza media en la España franquista (1936-1975)*, Madrid, Editorial Complutense, 2003; CANALES SERRANO, A. F., «El bachillerato en los años cuarenta: la victoria católica», a CANALES, A. F.; GÓMEZ RODRÍGUEZ, A. F. (ed.), *La larga noche de la educación española*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2015, p. 97-130; i CRUZ OROZCO, J. I., «Los institutos de segunda enseñanza en España. Datos sobre su implantación (1835-1936)», a *Educatio Siglo XXI* (Múrcia), vol. 30, núm. 1 (2012), p. 233-252.

Aquest treball en concret se centra en un aspecte que ha rebut escassa atenció. Em refereixo a les iniciatives dutes a terme des de l'Administració per a la planificació de la implantació de la xarxa d'instituts. En aquest cas, ampliarem i concretarem anàlisis anteriors, en un àmbit territorial específic. Estudiarem el procés d'ampliació de la xarxa d'instituts a la ciutat de València durant la dècada de 1960. Un període temporal clau, en el qual el règim franquista va portar a terme un destacat canvi de rumb en la política educativa que, en la nostra opinió, va tenir destacades conseqüències educatives, socials i polítiques que encara no acaben de calibrar-se en la seva justa mesura.² I un àmbit territorial, una de les principals ciutats del país, la qual cosa proporciona rellevància a les conclusions a les quals arribem i que permeten projectar-les una mica més enllà de l'àmbit local.

El present treball analitza amb detall com es van anar aplicant, en aquelles dates i en aquell territori, les mesures enunciades en normes i directrius governamentals de la política educativa. Així mateix, permet calibrar el paper exercit per diversos organismes públics, especialment el consistori valencià. Però també ens mostra l'actuació d'un cert nombre de serveis ministerials i provincials el concurs dels quals, malgrat no comptar amb competències directes amb les qüestions d'ensenyament, resultava imprescindible per a la gestió i la tramitació dels corresponents expedients de creació de centres docents.

Sobre aquest tema, també hem tingut en compte les preses de posició d'altres agents amb important projecció pública, algun dels quals, com l'Església catòlica, tenia destacats interessos educatius. Això ens ha permès conèixer amb força exactitud el protagonisme de gairebé tots els intervinents, si no tots, i conèixer els processos interns de negociació i de presa de decisions, aspectes força desconeguts i que creiem que en alguns casos s'analitzen i publiquen per primera vegada. Per a realitzar la recerca s'han estudiat un bon nombre de fonts institucionals de l'administració central, especialment del Departament d'Educació, però també, encara que en un grau més baix, d'altres ministeris.

Igualment, ha resultat de singular interès poder accedir a dades, documentació i referències diverses sobre les activitats de l'Ajuntament de València. Sobre aquest tema, ha tingut una importància singular l'accés a la documentació que es conserva en l'arxiu particular d'Adolfo Rincón de Arellano, que va ser l'alcalde

2. CRUZ OROZCO, J. I., «Los institutos de segunda enseñanza en el País Valenciano (1845-1970). Notas sobre un ejemplo de planificación educativa», a MAYORDOMO PÉREZ, A.; AGULLÓ DÍAZ, M.ª C.; GARCÍA FRASQUET, G. (ed.). *Instituts i Batxillers*, València, CEIC Alfons el Vell - Universitat de València, 2013, p. 151-177, i CRUZ OROZCO, J. I., «La gran zozobra roja. Argumentos para la extensión de la Enseñanza Media en España (1953-1961)», *Revista Complutense de Educación* (Madrid), 30, núm. 4 (2019), p. 983-996. En línia: <<https://dx.doi.org/10.5209/rced.59882>>.

des de 1958 fins a 1969, pràcticament el període d'aquesta recerca. La consulta i l'estudi d'aquests fons inèdits ens han permès ampliar l'anàlisi sobre els mecanismes emprats i afegir matisos desconeguts al mateix temps que molt interessants —singulars en algun cas—, els quals difícilment poden contemplar-se en recerques d'aquest tipus.

Ens referim especialment als contactes i les gestions personals duts a terme des de l'alcaldia, els quals rares vegades solen quedar reflectits en els expedients administratius. Igualment, l'arxiu conté una altra documentació singular, com breus notes de l'alcalde sobre el moment en què es trobava el procés, les possibles iniciatives a prendre o balanços del que s'ha fet. També es conserva allí alguna documentació i sèries estadístiques de gran utilitat i que han estat impossibles de localitzar en altres arxius i centres de documentació. Així mateix, hem estudiat com es reflectia en la premsa valenciana algun debat especialment destacat sobre el tema de recerca.

Amb la finalitat de contextualitzar al més àmpliament l'objecte d'estudi, hem fet àmplies referències a la política educativa general i als mecanismes de planificació que es van posar en marxa en determinats moments. Igualment, s'han revisat i incorporat referències a parcel·les no estrictament educatives, però que considerem ineludibles, com els mecanismes urbanístics que van començar a posar-se en marxa a partir de la dècada de 1940 per a l'ordenació del territori. Tot això amb la idea d'assenyalar algunes evidències i avançar en el coneixement més ampli, matisat i contrastat dels principals aspectes de la planificació del segon ensenyament a València.

UN ÚNIC INSTITUT

El primer institut de la ciutat de València es va crear en 1845 vinculat a les aules menors de filosofia de la universitat i en aquest àmbit va estar situat durant dècades. Fins a 1870 no va passar a ocupar un immoble propi, l'antic col·legi jesuïta de sant Pau. Aquest centre va formar part de la primera fornada de seixanta instituts creats entre 1835 i 1873 —un en cada capital de província, dues a Madrid i mitja dotzena en altres localitats importants on es podia estudiar els primers anys del batxillerat— dissenyada pel liberalisme per a implantar l'oferta pública de segon ensenyament en tot el país.³

Els estudis de batxillerat van resultar clarament restrictius des dels inicis, encara que l'alumnat va tenir a vegades una procedència una mica heterogènia.

3. VIÑAO, *op. cit.*; CRUZ OROZCO, J. I., «Los institutos de segunda en el País Valenciano», *op. cit.*, p. 151-177.

En aquest aspecte, la proximitat al centre d'ensenyament va poder resultar un factor rellevant. Les dades que proporciona la precària estadística de l'època són clars. Les xifres manejades per a tot Espanya pels especialistes indiquen que en el curs 1849-1850 només hi havia 9 alumnes per cada 10.000 habitants, xifra que havia ascendit a 23 en el curs 1914-1915, seixanta-cinc anys després, i que en el curs 1927-1928 se situava en 28.⁴

A València aquesta tendència d'escàs creixement va ser similar, tal com s'observa en el Quadre 1, encara que es constaten alts i baixos d'entitat. En els primers moments tot just es comptabilitzaven dos centenars d'alumnes amb matrícula oficial, els quals cursaven els estudis en els instituts. Posteriorment, a partir de la dècada de 1860, van oscil·lar entre set-cents i mil. Per altra banda, els estudiants dels col·legis privats, agrupats sota la categoria de matrícula col·legiada, normalment eren menys i els que tenien matrícula lliure, la qual només els concedia dret a examen en l'institut davant un tribunal, es van mantenir en xifres molt reduïdes fins a començaments del segle xx. Després van anar augmentant fins a superar el miler en el curs 1927-1928. I quant al còmput total, a partir de 1890 va començar a rondar les dues mil matrícules, i no va ser fins a finals de la dècada de 1920 quan es van aproximar als tres milers.

QUADRE 1. *Alumnes matriculats a la ciutat de València segons el tipus de matrícula*

Any	Oficials	Col·legiats	Lliures/Domèstica	Total
1859	230	354	94	678
1863	806	328	77	1.211
1890	1.000	740	152	1.892
1899	840	926	134	1.900
1910	817	566	594	1.977
1928	745	1.047	1.065	2.857

FONT: Elaboració pròpia a partir de l'*Anuario estadístico de instrucción pública* i l'*Anuario estadístico de España* dels anys respectius.

4. SANZ, F., *La Segunda Enseñanza Oficial en el Siglo XIX*, Madrid, MEC: 1985, p. 131-140; DÍAZ DE LAGUARDIA, E., *Evolución y desarrollo de la enseñanza media en España de 1875 a 1930. Un conflicto político-pedagógico*, Madrid, MEC, 1988, p. 508.

La primera modificació de certa entitat de la xarxa d'instituts a escala nacional es produí durant la dictadura de Primo de Rivera. La raquítica realitat del batxillerat al nostre país, que en 1923 només comptava amb 63.084 estudiants, feia inajornable la seva ampliació. El govern va anar prenent mesures a partir de 1926 per a facilitar principalment l'accés a joves que vivien en localitats importants allunyades de les capitals. Per aquesta via es van crear, amb considerables aportacions dels consistoris respectius, nous instituts locals els quals es van sumar a la mitja dotzena ja existent, on es podien estudiar els primers cursos. D'aquesta manera, en 1930 la xarxa pública va aconseguir els 94 centres. La iniciativa no va tenir cap repercussió a la ciutat de València, ja que les úniques capitals de província que van incrementar els seus instituts van ser Madrid amb quatre i Barcelona amb tres.⁵

ELS ANYS REPUBLICANS

La proclamació de la Segona República va suposar canvis destacats en la política educativa. Les noves autoritats van atorgar a l'ensenyament un paper clau i van traçar plans per a ampliar els centres públics, tant en primer com en segon ensenyament. Un altre motiu destacat que motivava aquesta inversió va ser la necessitat de cobrir les places ofertes fins a aquest moment pels ordes religiosos catòlics, vetades ara a causa de l'orientació laïcista dels governs del primer bienni. En conseqüència, es va posar en marxa un ambiciós pla de creació d'instituts, el qual va quedar en gran manera plasmat en el decret de 20 d'agost de 1933. La iniciativa va acabar concretant-se finalment en la creació de 91 nous centres.⁶

En aquest cas les iniciatives governamentals sí que van tenir incidència en la capital del Túria. En 1932 va començar a funcionar l'Institut-Escola de València —un centre experimental d'alt nivell que va ser el segon institut de la ciutat— el qual, per cert, també va seguir el deixant de la Companyia de Jesús i es va instal·lar en el Col·legi José dels jesuïtes, que havia estat nacionalitzat. A partir d'aquest moment, i per a evitar confusions, l'institut històric va passar a dir-se Luis Vives. Un any després, en 1933, el govern en va crear un tercer, que es va denominar Blasco Ibáñez.

5. LÓPEZ, R., *Ideología y educación en la Dictadura de Primo de Rivera (II). Institutos y universidades*, València, Universidad de Valencia, 1995, p. 127 i 129-130.

6. «Decreto disponiendo puedan crearse, en las localidades que se indican, Institutos Nacionales de Segunda Enseñanza», *Gaceta de Madrid* núm. 242, 30 d'agost de 1933, p. 1381-1382; i «Decreto ordenador de todos los Centros de segunda enseñanza que quedan definitivamente creados», *Gaceta de Madrid*, núm. 303, 30 d'octubre de 1933, p. 729-730; PÉREZ GALÁN, M., *La enseñanza en la Segunda República Española*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, p. 128-135.

El procés d'instal·lació dels centres va resultar bastant desigual. Mentre que l'Institut-Escola va quedar des dels inicis bastant ben equipat i no va sofrir gaires problemes, el Blasco Ibáñez es va veure obligat a desplaçar-se d'uns locals a uns altres. Per fi en 1936 va aconseguir una certa estabilitat en situar-se en el singular edifici que la fundació Institut Asil de Sant Joaquim tenia en el número 24 del carrer Almirall Cadarso.⁷ Des del punt de vista de la planificació i la inversió pública, les iniciatives del govern de la República entre 1931 i 1936 van ser, malgrat totes les seves limitacions i defectes, el primer impuls seriós i d'importància per a ampliar la xarxa pública del segon ensenyament de la ciutat des de mitjan segle XIX.

Les mesures preses per la República van tenir la seva lògica repercussió en les taxes d'escolarització. En el curs 1934-1935 es comptabilitzaven en tot el país 145.007 estudiants de batxillerat, per la qual cosa en tres anys gairebé s'havien doblat les xifres de l'etapa primoriverista. Pel que fa a València, només existeixen dades oficials fins a 1933 i apunten en la mateixa direcció, encara que no resulten tan inflades. En 1930 hi havia 3.329 estudiants, 3.680 en 1932 i un any després 4.233, la qual cosa suposava un increment de 27 % en tres cursos. Gran part dels nous estudiants es va incorporar a les aules dels instituts, que van passar de matricular el 26 % al 33 % de tot l'alumnat.⁸

Cal assenyalar que l'impuls en pro del batxillerat públic no es va detenir amb la Guerra Civil. Quan el setembre de 1936 el Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts va passar a estar dirigit pel ministre comunista Jesús Hernández, es crearen diversos Instituts Obrers, destinats específicament perquè joves obrers amb bones capacitats intel·lectuals cursessin de manera accelerada el batxillerat. Un d'ells es va instal·lar el novembre d'aquest mateix any a València. També en aquestes mateixes dates es va publicar el decret de creació de l'Institut El Palleteer en el Cabanyal. Ens inclinem a pensar que aquest últim no va arribar a passar de les pàgines de la *Gaceta de la República* a la realitat, ja que no s'ha localitzat cap evidència documental de la seva posada en funcionament.⁹

7. ESTEBAN, L.; MAYORDOMO, A., *El Instituto-Escuela de Valencia (1932-1939). Una experiencia de renovación pedagógica*, València, Universidad de Valencia, 1984; SALOM, Julio, *Esquema histórico del Instituto Blasco Ibáñez - San Vicente Ferrer*, en línia: <<https://portal.edu.gva.es/iessanvicenteferrer/es/centro/historia/>>.

8. *Anuario estadístico de España*, anys corresponents.

9. FERNÁNDEZ SORIA, J. M., *El Instituto para Obreros de Valencia*, València, Generalitat Valenciana, 1987; «Decreto del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes creando en el Grao de Valencia el Instituto de Segunda Enseñanza titulado "Lo Palleteer" y dependiente del mismo una cátedra de Lengua y Literatura valenciana», *Gaceta de la República*, núm. 328, 23 de novembre de 1939, p. 769.

EL FRANQUISME

L'impuls reformista republicà va quedar completament truncat amb el triomf de les forces franquistes. La política educativa del nou règim instaurat en tot Espanya després de la guerra va modificar d'una manera categòrica les prioritats educatives i la xarxa d'instituts va ser dràsticament reduïda. A la ciutat de València van ser suprimits l'Institut-Escola, l'Institut Obrer i El Pal·leter, i es va rebatejar ràpidament el Blasco Ibáñez, que va passar de rendir memòria a l'il·lustre polític i escriptor republicà a recordar sant Vicent Ferrer, dominic amb ampli predicament en terres valencianes, denominació amb la qual ha arribat fins als nostres dies. Després d'aquest reajustament, la presència de l'ensenyament secundari públic va passar de comptar amb quatre centres en funcionament a quedar reduïda exclusivament a dos.¹⁰

La situació no va sofrir modificacions substancials al llarg de la dècada de 1940 i la ciutat va continuar amb dos únics instituts. Ara bé, malgrat la complicada situació econòmica i social de la postguerra, no va decreïxer l'interès per estudiar batxillerat, sinó tot el contrari.¹¹ Com ja es va indicar, en 1933, l'últim any de què tenim dades prèvies a la guerra, 4.233 joves valencians estudiaven batxillerat sumant els diferents tipus de matrícula. Les xifres del curs 1940-1941 indiquen una matrícula de 6.137, bastant superior a l'anterior, la qual no va cessar d'augmentar en anys posteriors, oscil·lant entre 8.000 i 9.000, arribant a mitjan dècada de 1950 a sobrepassar els 10.000. Les dades de tot Espanya marquen la mateixa tendència. El nombre d'alumnes no va deixar de créixer, passant dels 155.934 en 1940 als 214.847 una dècada després. Això sí, la gran major part —entre el 45 i el 55 %, i fins i tot més dependent dels llocs— estudiava en col·legis privats, regentats la gran majoria per ordes religiosos.¹²

Així mateix, també es va incrementar notablement l'alumnat que s'acollia a la matrícula lliure, el qual havia de preparar pel seu compte l'examen que realitzava en l'institut. Les dades del curs 1949-1950 per a tot Espanya són un bon exemple d'aquesta situació. De 214.847 alumnes, 118.314, el 55 % en nombres rodons, cursava els estudis en col·legis privats; 60.327, el 28 %, tenien matrícula lliure; i només 36.206, el 17 %, estudiaven en els instituts.¹³ Aquests percentatges van evolucionar un xic en els cursos posteriors, però sense que es produïssin canvis significatius.

10. CANALES SERRANO, A. F., «"Innecesarios a todas luces." El desmantellament de la xarxa d'instituts en la postguerra», *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, Barcelona, núm. 17 (2011), p. 187-212; LORENZO, *op. cit.*, p. 68-70.

11. BARCIELA, C. et al., *La España de Franco (1939-1975): economía*, Madrid, Síntesis, 2001, p. 23-28.

12. *Anuario estadístico de España* dels anys corresponents; MINISTERIO DE EDUCACIÓN NACIONAL, *Datos y cifras de la enseñanza en España*, Madrid, Ministerio de Educación Nacional, 1960, p. 25.

13. *Anuario estadístico de España* de l'any corresponent.

La matrícula col·legiada va minvar una mica, però mai va baixar del 50 %, i va pujar la d'alumnes lliures mentre que l'alumnat oficial que estudiava en els instituts a penes va sofrir modificacions.

Els trets essencials de la política educativa en general i del segon ensenyament en particular van començar a canviar alguna cosa en 1951, amb el nomenament de Joaquín Ruiz Jiménez com a responsable de la cartera d'educació. Els nous plantejaments van quedar en gran manera reflectits en la Llei d'ensenyament mitjà, la qual va ser aprovada en 1953. La norma, entre altres objectius, buscava ampliar significativament el nombre de batxillers, augmentant sensiblement l'oferta pública.

El ministre va deixar clara la posició del govern en la seva defensa de la llei davant les Corts, descrivint amb força realisme la situació del sistema educatiu. En el que ens concerneix, va assenyalar que només existien en aquells moments 119 instituts en tot el país, enfront de 900 col·legis privats, i que aquests, a més, es concentraven en les grans poblacions. Però no es va accontentar a subratllar deficiències i desequilibris. També va marcar objectius concrets per a reorientar l'acció de govern. Va apuntar que resultava necessari que els instituts arribessin als tres centenars, «província per província, convenientment coordinats».¹⁴

Aquesta sensible reorientació de la política educativa estava motivada per les modificacions que s'anaven perfilant en l'àmbit econòmic, la qual cosa des de la perspectiva d'aquest estudi resulta també especialment significativa, i pels canvis en els objectius i els mecanismes d'actuació de l'Administració. El començament de l'abandó del model autàrquic per un altre una mica més obert i orientat cap al creixement econòmic feia necessària l'expansió de tota mena d'infraestructures, incloses les educatives, a més de necessitar una millora important en la formació de la població. Per a això resultava imprescindible una intervenció governamental molt més propositiva, sobretot en un sector tan regulat com l'ensenyament.

De totes maneres, els objectius expansius plantejats en 1953 van trigar anys a poder complir-se. Van estar ben presents al llarg de tota la dècada en el discurs governamental, independentment de qui ocupés la màxima responsabilitat ministerial en educació i de l'orientació política a la qual s'adscriu dins de l'estret marge que representaven les famílies del franquisme. Però l'escassa quantia del pressupost del departament, que en 1952 era de 1.922 milions de pessetes i fins a 1957 no va superar els 3.000 milions, va dificultar molt les inversions.¹⁵ Per això, la primera iniciativa d'una certa envergadura es va plasmar amb les seccions filials, les quals es van regular mitjançant un decret publicat el juliol de 1956.

14. LORENZO, *op. cit.*, p. 147.

15. NAVARRO, R., «El franquismo, la escuela y el maestro (1936-1975)», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria* (Salamanca), núm. 8 (1989), p. 174.

Les filials van dependre orgànicament dels instituts, encara que van estar promogudes per entitats privades, confessionals la immensa majoria, les quals aportaven els locals i contractaven el professorat. Això sí, havien de situar-se obligatòriament en zones suburbials de les grans ciutats. El règim econòmic estava regulat en cada cas per l'acord de creació signat entre l'entitat promotora i el ministeri. En general, el centre cobrava unes quotes mensuals i rebia una subvenció per a fer front a les despeses de la plantilla. Pel que fa al règim d'ensenyament, al principi impartien el batxillerat elemental amb un pla d'estudis adaptat, del qual, entre altres modificacions, s'havia suprimit el llatí. Aquesta especificitat curricular no va tenir gaire recorregut, ja que al cap d'alguns anys les filials van passar a oferir el batxillerat complet.¹⁶

Les dues primeres seccions filials van començar a funcionar a Madrid el curs 1956-1957. L'any següent se li van sumar set més i l'altre 16, de tal manera que en el curs 1960-1961 hi havia prop del mig centenar a tot Espanya amb 363 professors i 4.478 alumnes. En el cas de València, a partir de 1959 es van crear en diversos barris perifèrics en els quals mai havia estat present l'ensenyament mitjà. Les filials van continuar ampliant-se per la ciutat i localitats limítrofes fins a arribar en 1969 a vint-i-cinc centres amb més de 7.000 alumnes.¹⁷

Tot i ser destacada, la iniciativa de les filials presentava limitacions. Molt especialment, malgrat la cooperació que plantejava entre entitats confessionals i l'Administració, no suposava de fet cap increment real de la xarxa d'instituts. Encara que hi va haver en aquests anys una situació una mica confusa, ja que en les estadístiques oficials a vegades es comptabilitzaven com a centres públics i els seus edificis es retolaven amb el nom de l'institut del qual depenia, les filials van ser amb caràcter general centres privats que, això sí, rebien subvencions estatals. En certs aspectes va ser una iniciativa precursora de l'actual sistema de concerts educatius.

Però la realitat fou que a la fi de la dècada de 1950 continuaven existint només 119 instituts a tot Espanya, malgrat la meta que s'havia fixat el ministre Ruiz Jiménez set anys abans. La xarxa de centres públics no havia experimentat cap creixement, i a les seves aules acudien molt pocs estudiants, molts menys que els

16. MINISTERIO DE EDUCACIÓN NACIONAL, *La extensión de la enseñanza media. Secciones Filiales*, Madrid, Ministerio de Educación Nacional, 1961; CALLEJA, M., «Las secciones filiales de Institutos de Enseñanza Media: orígenes, evolución e implicaciones sociales de este tipo de centros», *Anales de Pedagogía* (Múrcia), núm. 15 (1997), p. 89-110; CRUZ OROZCO, J. I., «La extensión de la Enseñanza Media en los suburbios españoles (1956-1984). Las Secciones Filiales de Instituto», *Estudios sobre Educación* (Pamplona): núm. 32 (2017), p. 115-134.

17. INSPECCIÓN DE ENSEÑANZA MEDIA, «Breve memoria Informativa de los Centros de Enseñanza Media del Distrito Universitario de Valencia del curso escolar 1968 a 1969, para uso oficial», Arxiu del Regne, Fons Rincón de Arellano (en endavant AR/FRA), caixa 11, exp. 13.

que es formaven als col·legis privats o els que tenien matrícula lliure. En nombres rodons ateniaven només el 17 % de la matrícula total, cosa que significava que no formaven ni un de cada cinc dels futurs batxillers.

A la fi de la dècada de 1950 aquesta situació tan descompensada va començar a modificar-se. A mesura que les reformes polítiques, administratives i econòmiques proposades pels sectors reformistes del franquisme es van anar concretant en el Pla d'estabilització de 1959, es va produir un augment significatiu del pressupost, la qual cosa va permetre a les autoritats educatives planificar la creació de nous instituts, un dels grans objectius pendents. El primer a inaugurar-se va ser el de Mieres en 1961, vint-i-dos anys després de finalitzada la Guerra Civil, al qual van seguir altres centres situats a Madrid, Barcelona, Andújar, Gijón, Jaca, Las Palmas i Úbeda.¹⁸

PLANS PER A VALÈNCIA

En aquest cas, la planificació estatal sí que va tenir en compte la ciutat de València. Després de més de dues dècades de completa inactivitat, les administracions van començar a realitzar gestions sobre aquest tema. Les primeres que hem localitzat es van produir al començament de 1960. A l'inici d'aquest any Lorenzo Vilas López, director general d'ensenyament mitjà que, segons els especialistes, estava intensament involucrat en el programa de creació de nous instituts, feu una visita a la ciutat i es va entrevistar amb l'alcalde. Li va avançar que el seu departament disposava de pressupost per a construir quatre instituts, sempre que el consistori aportés els solars adequats.¹⁹

Cal tenir en compte que el pla presentava unes certes novetats tècniques. A diferència del que havia passat fins llavors, que només en comptades ocasions s'havien dictat algunes indicacions tècniques bastant genèriques sobre els immobles, ara els responsables de la política educativa van fixar unes normes més detallades. En concret, es preveia que els instituts estiguessin situats en immobles amb capacitat per a 1.200 estudiants, i per a atendre'ls correctament els municipis havien de cedir al ministeri parcel·les de 10.000 m².²⁰

A partir d'aquests moments, davant la nova conjuntura i a instàncies de l'alcalde, els serveis municipals van començar a buscar les parcel·les adequades, ja

18. «Solemne inauguración del Instituto Nacional de Enseñanza media de Mieres (Asturias)», *Enseñanza Media* (Madrid), núm. 67-69 (1960), p. 1663-1665.

19. UTANDE, M., «Treinta años de enseñanza media (1938-1968)», *Revista de Educación* (Madrid), núm. 240 (1975), p. 73-86; CHANZÁ, S., «Glosario de la ciudad», *Levante* (València), 28 de gener de 1960; AR/FRA, caixa 11, exp. 1.

20. DIRECCIÓN GENERAL DE ENSEÑANZA MEDIA, *El II Plan de Desarrollo Económico y Social en la Enseñanza media (1968-1972). Estudio Técnico*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1967.

que en aquells moments no comptaven amb cap mena de reserva dotacional de sòl per a cobrir aquesta necessitat. Interessa subratllar sobre aquest tema que València i vint-i-nou municipis del seu cinturó metropolità comptaven des de març de 1946 amb un Pla general d'ordenació urbana. Malgrat això, i en gran manera a causa de l'escàs desenvolupament dels plans parcials en què havia de concretar-se, no existien previsions per a les infraestructures educatives, malgrat que, com ja s'ha indicat, la qüestió de l'extensió de l'ensenyament mitjà ocupava un lloc destacat en el discurs oficial des de feia una dècada.²¹

Presidia el consistori valencià, des de 1958, el metge Adolfo Rincón de Arellano, personatge molt conegut en la societat valenciana, de purificada filiació falangista, ja que havia format part del primer nucli del *nacional sindicalismo* valencià en els anys de la República. Amb anterioritat havia presidit la Diputació Provincial, comptava amb una certa fama de resolutiu i se li suposaven vincles estrets amb les esferes del poder a Madrid. Segons es desprèn, entre altres fonts, de la documentació conservada en el seu arxiu particular, Rincón de Arellano va mostrar un interès seriós per la qüestió, i impulsà i va seguir de prop les gestions per a facilitar les parcel·les necessàries. De seguida se'n va fer una composició de lloc i es va marcar unes metes ambicioses. Comptava que, aprofitant la nova política expansionista, es construïssin a la ciutat sis instituts, tres de femenins i tres de masculins, quatre d'ells de manera immediata. Més concretament, confiava que un estigués en funcionament en 1962, un altre l'any següent, 1963, i els restants en anys successius.²²

Una mostra del seu interès la tenim en el fet que de seguida es va dotar d'arguments amb un cert to reivindicatiu. Així, uns mesos després va enviar una carta al director general en què apel·lava a rellevants antecedents històrics per a denunciar la falta d'instituts. Però no es va limitar a girar la vista uns quants anys, sinó que la va dirigir alguns segles més enllà. «En lo que respecta a Institutos —le señaló—, estamos igual que en la época de la Liberación de Valencia por el Rey Don Jaime en 1283». L'alcalde mostrava amb aquesta comparació el seu descontentament i el d'alguns sectors ciutadans per la discriminació que sofria la ciutat enfront de Madrid i Barcelona, que ja comptaven cadascuna amb set instituts en actiu, als quals, a més, s'anaven a sumar ben aviat uns altres més.²³

21. *Gran Valencia. Trayectoria de un Plan General*, València, Conselleria de Obras Públicas, Urbanismo y Transportes, 1986, p. 30; TEIXIDOR, M.ª J., *València, la construcció d'una ciutat*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982.

22. ADOLFO RINCÓN DE ARELLANO, «Carta a Manuel Cánovas», 26 de gener de 1960, AR/FRA, caixa 11, exp. 1.

23. ADOLFO RINCÓN DE ARELLANO, «Carta a Lorenzo Vilas», 4 de setembre de 1961, AR/FRA, caixa 11, exp. 2.

Aquest clima de malestar va afectar fins i tot, malgrat la rigidesa de l'època, el control exercit sobre els mitjans de comunicació. Ángel Lacalle, catedràtic d'institut, va publicar un article a *Levante*, l'òrgan local de la premsa del Movimiento, en el qual, després d'assenyalar que a Barcelona hi havia ja quatre nous centres en construcció, instava les autoritats locals a col·laborar fermament amb la iniciativa del ministeri. Fins i tot arribava a posar com a exemples Andújar i Úbeda, on els ajuntaments havien avançat els diners per a la construcció dels centres, i conclouia afirmant amb rotunditat: «Valencia... necesita Institutos de nueva planta como los tienen Madrid y Barcelona».²⁴

El signant d'aquesta columna d'opinió era un personatge interessant. Ángel Lacalle Fernández, que en aquelles dates ocupava la plaça de catedràtic de Llengua i Literatura en l'institut Josep Ribera de Xàtiva i que s'havia format a Madrid, on havia tingut vincles estrets amb el Centro de Estudios Históricos de la Junta de Ampliación de Estudios, col·laborant en algun dels seus projectes més destacats.²⁵ Després de guanyar l'oposició fou destinat a Manresa, i durant la República va treballar en l'Institut-Escola de València. En finalitzar la guerra va ser depurat i passà uns anys sancionat sense poder exercir la docència. En 1943 va tornar a les aules, sent destinat a l'institut de Xàtiva. De sòlida formació i amb gran interès per la docència, es tractava sense dubte d'una de les veus més autoritzades en aquells anys del segon ensenyament públic a València.

Aquest dia i el següent van aparèixer en el mateix periòdic comentaris similars signats pel cronista municipal, i per això ben relacionat amb les autoritats. En la seva columna va assenyalar que «eran abundantes las voces que en Valencia habían insistido sobre la necesidad» de nous instituts. I fins i tot arribava a reproduir el calendari previst per l'alcalde.²⁶ D'acord amb el que hem assenyalat, constatem que existí una campanya en pro dels instituts en la qual van coincidir diversos sectors. D'una banda, autoritats franquistes amb l'alcalde de València, Rincón de Arellano, al capdavant. De l'altra, grups ciutadans, entre els quals s'inclouïa el professorat dels comptats instituts, als quals l'etiqueta d'addictes al règim no els acabava de quadrar. El seu portaveu, Ángel Lacalle, encara que ideològicament es trobava molt allunyat de qualsevol extremisme, no es trobava en el bàndol dels vencedors de la Guerra Civil.

24. LACALLE, Á., «Hay proyectados cuatro Institutos de Enseñanza Media para Valencia», *Levante*, València, 19 de octubre de 1961, p. 1 i 3.

25. PÉREZ PASCUAL, J. I., «Ángel Lacalle colaborador del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica», a PASCUAL RODRÍGUEZ, L. A. (coord.), *Nomen exempli et exemplum vitaestudia in honorem sapientissimi Iohannis Didaci Atauriensis*, Madrid, Sesgo Ediciones, 2008, p. 169-171.

26. CHANZÁ, S., «Glosario de la ciudad», *Levante* (València), 19 d'octubre de 1961, p. 3; «Glosario de la ciudad», *Levante* (València), 20 d'octubre de 1961, p. 5.

Aquestes mostres d'opinió van reforçar el to i els arguments emprats per l'alcalde, ja que realment es tractava d'una necessitat especialment sentida per amplis sectors de la societat valenciana, i abans que obviar-la —no està de més recordar que el mateix Rincón de Arellano havia estudiat en l'institut— va decidir convertir-la en un dels eixos de la seva actuació. En aquell moment els col·legis privats estaven en el seu màxim apogeu, sobretot en les grans ciutats com València, mentre el batxillerat públic es trobava reduït a la mínima expressió. Per desgràcia, resulta complicat localitzar una estadística de l'època prou detallada. Tan sols hem pogut localitzar les dades que es reproduïxen en el quadre 2.²⁷

D'acord amb aquestes xifres, els instituts valencians atendien un percentatge molt reduït de l'alumnat. En el curs 1959-1960 només arribava al 10,04 %, enfront del 61,50 % que suposava l'ensenyament col·legiat. A més, com es constata en l'evolució de les dades, ni els instituts ni els col·legis podien atendre adequadament la demanda creixent, la qual cosa es traduïa en un increment molt notable de la matrícula lliure que havia passat del 7,4 % en el curs 1946-1947 al 28,44 % en el 1959-1960.

QUADRE 2. *Alumnat de batxillerat a la ciutat de València segons el tipus de matrícula*

	Oficials	Col·legiats	Lliures	Total
1946-1947	942	7.237	655	8.834
1947-1948	904	7.305	609	8.818
1949-1950	820	6.911	595	8.326
1954-1955	1.086	7.694	1.471	10.251
1959-1960	1.880	11.513	5.325	18.718

FONT: Elaboració pròpia a partir dels *Anuarios estadísticos* dels anys corresponents.²⁸

27. CRUZ OROZCO, J. I., «Oficiales, colegiados y libres. Una revisión crítica de la estadística sobre el Bachillerato en España (1930-1970)», *Revista de Educación* (Madrid), núm. 374 (2016), p. 211-231.

28. A partir de 1940 resulta molt complicat localitzar dades desagregades de matrícula per institut. L'*Anuario estadístico* presenta totals provincials. Solament hem aconseguit referències específiques en l'esmentada edició i dels cursos que s'inclouen en el quadre. A més, ha de tenir-se en compte que l'estadística oficial diferenciava entre ensenyament oficial, lliure, col·legiada o de l'Església i privada. Per a mantenir un criteri uniforme, hem optat per agregar aquestes dues últimes, encara que la de l'Església era molt major que la de la privada, la qual només incloïa en els centres que sense vinculació a congregacions religioses.

En l'àmbit administratiu, l'alcalde va traslladar les noves les directrius als serveis municipals, que van començar a buscar solars adequats en els primers mesos de 1960. De seguida es van interessar per dues parcel·les, una de les quals situada en la rodalia de l'escorxador municipal del Cabanyal en el districte marítim, una de les zones més allunyades del centre històric. La segona, molt més cèntrica, situada entre el carrer Alboraia i el Jardí dels Vivers, en la zona nord de la ciutat.

La maquinària municipal va anar realitzant les oportunes tramitacions, encara que sense massa celeritat. Després d'una sèrie de gestions, el consistori va aconseguir comprar el solar de 10.288 m² situat prop del Jardí dels Vivers, el qual va ser cedit al ministeri per acord pres en la sessió plenària celebrada el 3 de novembre de 1961, gairebé dos anys després dels primers contactes. L'adquisició del solar situat en el districte marítim, en el qual, d'acord amb la documentació consultada, l'alcalde tenia gran interès, va ser bastant més complicat d'adquirir. Fins a juny de 1963, l'Ajuntament no va assolir l'autorització de la Direcció General de l'Administració per a fer les necessàries expropiacions. La parcel·la tenia una superfície de 18.346 m², dels quals 10.000 es van destinar a l'edificació educativa i la resta a la urbanització de l'entorn, ja que estava situada en una zona de cultius d'horta.²⁹

En tots dos casos les autoritats de Madrid van actuar amb molta més celeritat que les locals i a penes van trigar uns dies a començar a actuar. En concret, la resolució sobre el projecte pròxim als Vivers li va ser notificada a l'Ajuntament tretze dies després de la cessió del solar. Tant aquest projecte com el del districte marítim van ser encarregats al reconegut arquitecte Miguel Fisac Serna, que, com a mostra de la celeritat de l'actuació ministerial, va fer la primera visita al solar només vuit dies més tard. També pel que fa a l'institut projectat en el districte marítim el ministeri va actuar amb idèntica rapidesa.³⁰

Aquestes dues iniciatives, que acabarien cristal·litzant temps després en els instituts Josep Benlliure i Joaquim Sorolla, van ser les primeres inversions d'envergadura realitzades en l'àmbit del segon ensenyament públic des de la Segona República, gairebé tres dècades abans. En aquest cas podem conèixer amb exactitud les quantitats invertides, com es pot comprovar en el quadre que figura en l'annex. La partida emprada pel ministeri per a tots dos immobles va ascendir a 38 milions, mentre que l'Ajuntament pagà pels solars prop de 49 milions de pessetes. De bon tros, la major part es va destinar a la compra de la parcel·la del carrer Alboraia, relativament cèntrica, que va ascendir a 41 milions.³¹

29. ADOLFO RINCÓN DE ARELLANO, «Carta a José Luis Morris», 20 de març de 1963, AR/FRA, caixa 11, exp. 4.

30. LORENZO VILAS, «Carta al alcalde de Valencia», 22 de setembre de 1961, AR/FRA, caixa 11, exp. 2.

31. «Obras y servicios», *Valentia. Boletín de Información Municipal* (València), núm. 52 (4t trimestre de 1966), p. 63.

Malgrat que l'alcalde havia comptat a tenir algun nou institut en funcionament vers 1962, o 1963 com a més tard, la tramitació dels projectes va continuar demorant-se. Del primer solar no se'n va realitzar escriptura pública fins a octubre de 1962. I sobre el del districte marítim, segons un informe municipal datat a la fi de novembre de 1964, el consistori encara tenia pendents el pagament de les expropiacions, la inscripció en el registre i la posterior cessió al ministeri.³² En gairebé quatre anys s'havien fet alguns passos, però la ciutat continuava comptant amb només dos instituts, i encara quedava un llarg tros perquè el procés que s'havia posat en marxa al començament de 1960 es convertís en realitat i els nous instituts haguessin començat a atendre a les seves aules els estudiants valencians.

LES SECCIONS DELEGADES ENFRONT DE MÉS RETARDS

Com ja s'ha esmentat, la qüestió dels nous instituts era seguida amb molt d'interès per destacats sectors de la societat valenciana. La lentitud i els retards no els van passar desapercebuts, tenint en compte, a més, què aquesta dinàmica contrastava amb el que passava en altres llocs com Madrid i Barcelona.³³ Enfront dels dos instituts valencians, aquestes dues capitals n'havien sumat quatre de nous als set amb què ja comptaven, la qual cosa repercutia directament en el creixement de l'alumnat. Gràcies en gran manera als nous centres docents, havien fet un salt quantitatiu molt destacat, la qual cosa encara no havia ocorregut a València, com es pot comprovar en el quadre 3. Barcelona hi havia més que doblat la seva taxa de matriculació i Madrid s'acostava a aquestes xifres. En canvi, València només havia crescut el 13,30 %.

QUADRE 3. *Percentatges d'increment de l'alumnat amb matrícula oficial*

	1960-1961	1961-1962	1962-1963
Madrid	59.542	91.210 (+53,28 %)	101.107 (+9,78 %)
Barcelona	34.716	37.191 (+7,12 %)	74.341 (+99,88 %)
València	25.834	26.149 (+1,21 %)	29.271 (+11,93 %)

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades provincials publicades en l'*Anuario estadístico de España* dels anys corresponents. Els percentatges de creixement també són d'elaboració pròpia.

32. «Institutos Nacionales, Secciones Delegadas y Secciones Filiales de enseñanza media», *Enseñanza Media* (Madrid), núm. 178 (1967), p. 909-910.

33. «Institutos Nacionales, Secciones Delegadas...», *op. cit.*, p. 909-939.

Però el contrast no es donava només amb aquestes capitals. Les diferències també resultaven molt acusades amb altres territoris com Astúries o Biscaia, els quals, encara que comptaven en aquells moments amb bastants menys habitants, havien aconseguit nous instituts i comptabilitzaven només uns pocs estudiants menys. Així, en el curs 1962-1963 Biscaia, per exemple, comptabilitzava 23.039 estudiants, 6.232 menys que València, malgrat tenir la meitat de població.

Resultava evident que en altres ciutats les autoritats locals havien actuat amb més diligència, la qual cosa no va deixar de provocar reaccions per part d'alguns sectors de la societat valenciana. Una gran part van coincidir a mitjan gener de 1963, amb motiu d'una altra visita a la ciutat dels principals responsables ministerials dels ensenyaments mitjans, en aquesta ocasió amb Ángel González Álvarez, com a director general de segon ensenyament al capdavant. Just el dia de la seva arribada, la premsa local va publicar un escrit de l'arquebisbe de l'arxidiòcesi, Marcelino Olaechea, amb un títol ben expressiu: «Carta abierta a cuantos se preocupan por la necesaria difusión de la Enseñanza Media». En ella el prelat, després de fer-se ressò de les opinions ja fetes públiques i de realitzar un repàs a la situació, marcava la seva posició d'una manera molt evident, categòrica fins i tot: «La triste realidad en Valencia es que nos hacen falta al presente once Institutos...».³⁴

Les declaracions de l'arquebisbe Olaechea han de valorar-se en la seva justa mesura. En els primers anys seixanta els traços del nacionalcatolicisme encara es trobaven molt presents en la societat, i les paraules d'un prelat tenien una àmplia transcendència que anava molt més enllà dels temples i els sectors confessionals. Si això li sumem, com és el cas, que es realitzaven en la premsa local, sense acudir als mateixos portaveus diocesans, el propòsit de fer arribar el missatge al nombre més gran de persones resulta més que evident.

Però, a més, es tractava d'una presa de posició en un problema en l'àmbit educatiu, en el qual l'Església tenia tants i tan importants interessos, i el feia un arquebisbe que ocupava la presidència de la Comissió Episcopal d'Ensenyament. Per això, l'arquebisbe Olaechea era un dels prelats que estaven més al corrent dels interessos concrets dels bisbes i les congregacions, al mateix temps que es trobava excepcionalment ben situat per a conèixer amb detall la política governamental en matèria d'ensenyament. Com a president d'aquesta comissió, una de les seves responsabilitats consistia a exercir un destacat paper en la negociació amb el govern de les propostes en matèria educativa. D'acord amb el concordat de 1851 i el conveni signat en 1941 entre el govern espanyol i la Santa Seu, aquestes estaven

34. OLAECHEA, M., «Carta abierta a cuantos se preocupan por la necesaria difusión de la Enseñanza Media», *Levante* (València), 16 de gener de 1963, p. 2.

incloses en les denominades qüestions mixtes i havien de ser acordades prèviament amb el Vaticà.³⁵

Les paraules de l'arquebisbe Olaechea, la seva demanda de creació de nous instituts —onze, cinc més dels previstos—, se sumava a altres de les quals n'havien estat portaveus el mateix alcalde i el catedràtic Àngel Lacalle. Tot i que resulta difícil delimitar amb exactitud les dimensions d'aquest corrent d'opinió en pro dels nous instituts en el context concret del franquisme dels primers anys de la dècada de 1960, la coincidència d'aquestes tres preses de posició permet assegurar que es tractava d'una demanda que tenia un ampli suport en la societat valenciana.

Tampoc podem deixar d'assenyalar el que suposaven les paraules de l'arquebisbe, pel que fa a reorientació doctrinal. Des del començament del règim franquista, l'Església catòlica s'havia mostrat molt estricta en l'aplicació dels privilegis aconseguits, especialment referent al segon ensenyament. Ja se n'ha indicat alguna cosa amb anterioritat, però convé recordar que, com indiquen els especialistes, la jerarquia eclesiàstica buscava tornar a l'estatus que havia posseït durant la Restauració, quan per mitjà de les congregacions religioses havia aconseguit situar-se, pel que fa al batxillerat, en «una posició de quasi monopoli».³⁶

La posició de l'arquebisbe de València mostra ben clarament un significatiu gir estratègic enfront de l'ensenyament públic, concretament davant el potent programa governamental d'ampliació de la xarxa d'instituts. Aquesta és una qüestió que transcendeix la perspectiva local i mereix ser tingut en compte des d'enfocaments més amplis. No sols els plantejaments governamentals en política educativa van sofrir canvis seriosos en l'època que estem estudiant. També la postura de l'Església va sofrir modificacions, i les declaracions d'Olaechea han de ser emmarcades en aquest context amb matisos renovadors que, en la nostra opinió, a vegades no ha estat tingut prou en compte.

Enmig d'aquest ambient d'innegable expectació, el director general va mantenir diverses reunions amb l'alcalde de València i amb altres trenta de la província per a informar-los de les diferents possibilitats existents perquè poguessin portar centres oficials de batxillerat a les seves localitats i encoratjar-los que prenguessin la iniciativa i cooperessin amb les propostes ministerials. També va aprofitar per a deixar clara la posició del ministeri i delimitar la responsabilitat de cadascú. En

35. ALFONSO SÁNCHEZ, J. M., «Marcelino Olaechea y la defensa de los derechos educativos de la Iglesia», a *Marcelino Olaechea Loizaga: Iglesia, Sociedad y Política (1935-1966)*, València, Arxiu de la catedral de València, 2019; CALLAHAN, W. J., *La Iglesia Católica en España (1875-2002)*, Barcelona, Crítica, 2002.

36. OSTOLAZA ESNAL, M., *Entre religión y modernidad. Los colegios de las Congregaciones Religiosas en la construcción de la sociedad guipuzcoana contemporánea, 1876-1931*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2000, p. 200.

una conversa amb els periodistes va demostrar estar ben informat, posant el dit a la nafra quan va assenyalar que considerava molt convenient que es realitzés «el máximo esfuerzo posible, a fin de combatir el bajo porcentaje de alumnado de Enseñanza Media que acusa Valencia con relación a otras provincias».³⁷

Davant les demores que sofria el procés de construcció dels nous instituts i per a donar una resposta a les crítiques que s'havien plantejat, es va fer necessari avançar en una altra línia d'intervenció més ràpida i senzilla. La solució va passar per la creació d'algunes *secciones delegadas*. La normativa que les regulava s'havia publicat el gener de 1963. Es tractava d'un altre dels instruments posats en marxa per a l'extensió de l'ensenyament mitjà, els punts de contacte del qual amb les *secciones filiales* no es limitaven a la denominació. D'una banda, la finalitat era la mateixa, facilitar l'escolarització de joves en els extraradis de les capitals, i ambdues havien de seguir els plans d'estudis similars. Però la gran diferència radicava en l'agent promotor. Les delegades, a diferències de les filials, eren centres públics amb caràcter general, el seu professorat formava part dels escalafons de funcionaris docents i els immobles eren propietat del ministeri, per la qual cosa amb caràcter general se sumaven a la xarxa pública d'instituts.³⁸

Des de la perspectiva de la planificació, les seccions delegades requerien immobles més petits —el mòdul tipus incloïa aules per a 640 alumnes i poc més, ja que no comptaven ni amb secretaria, depenent de l'institut de referència, ni amb sala d'actes— i, lògicament, les parcel·les on situar-les eren bastant més reduïdes que les que es necessitava per a construir un institut. Per tant, la seva posada en marxa resultava relativament senzilla, i necessitava una inversió bastant menor.³⁹ Es va tractar d'una iniciativa per a aprofitar amb l'eficàcia més gran possible els crèdits disponibles i establir per primera vegada l'oferta pública d'estudis de batxillerat en bastants barris i localitats de les capitals. Amb el temps, totes van acabar transformant-se en instituts.

En el cas de València, encara que les seccions delegades resultaven especialment necessàries, tampoc l'Ajuntament es va mostrar massa diligent. El ministeri va haver d'urgir-li l'octubre de 1963, mesos després de les reunions citades, perquè li facilités com més aviat millor les parcel·les precises per a iniciar immediatament la seva construcció, sota pena de perdre les quantitats pressupostades. Després d'aquest avís, van començar els tràmits per a constituir quatre seccions, dues

37. «El Director General en Asturias y Valencia», *Enseñanza Media* (Madrid), núm. 117-120 (1963), p. 24-25. Les declaracions també es troben reflectides a la premsa local. «Dos nuevos Institutos de Enseñanza media para nuestra ciudad», *Levante* (València), 17 de gener de 1963, p. 1.

38. MARTÍNEZ, J. M., «Las Secciones Delegadas de enseñanza media», *Enseñanza Media* (Madrid), núm. 210 (1969), p. 2361-2367.

39. LORENZO, *op. cit.*, p. 165-166.

de masculines i dues de femenines, gestions que es van intensificar a principis de 1964.⁴⁰

Dues d'aquestes, una de masculina i una altra de femenina, es van instal·lar en un mateix edifici construït a aquest efecte al carrer Isabel de Villena, en primera línia de la platja de la Malvarrosa. L'immoble va ocupar un solar de 3.710 m² cedit per la Junta d'Obres del Port. Per a les altres dues es va construir un altre edifici en una parcel·la de 4.577 m² del carrer Juan de Garay, en l'extrem sud del barri de Patraix, en els límits de la trama urbana. En aquest cas, l'ajuntament la va adquirir a la diputació provincial, després de desemborsar 2.652.316 pessetes. Els nous edificis escolars van costar una mica més de 20.500.000 pessetes, com s'indica en el quadre resum que figura en l'annex.

Aquestes seccions delegades, malgrat constituir la segona baula de la planificació per a augmentar l'oferta de l'ensenyament mitjà estatal, van ser les primeres a entrar en funcionament. També cal assenyalar que, a més del seu menor cost, la seva tramitació va resultar molt més àgil. En un termini molt breu, de sols uns mesos, es van construir els immobles i van començar les classes. L'escriptura de la compravenda del solar de Juan de Garay es va signar a la fi de juliol de 1964 i en el curs 1965-1966 ja estava en funcionament. Pel que fa a les d'Isabel de Villena, l'obra es va subhastar l'1 de desembre de 1964 i també va entrar en funcionament en el citat curs.⁴¹

Una altra dada que mereix ser destacada és que ambdues es van situar en zones d'extraradi molt allunyades del centre històric i dels eixamples burgesos, l'hàbitat natural dels instituts des de la seva creació a mitjan segle XIX. Cal insistir en aquest aspecte, ja que va ser un tret comú en la planificació, no sols d'aquestes seccions delegades sinó també dels dos nous instituts. Es va tractar d'una resposta —tímida, però resposta, al cap i a la fi— per a satisfer les noves demandes socials vinculades a l'expansió de la trama urbana i a les aspiracions cada vegada més intenses d'accés al batxillerat per part d'alumnes procedents de les classes mitjana i mitjana baixa.

Fou un pas important per a trencar el model de batxillerat fortament restrictiu i associat en gran manera a la realitat burgesa. Des de la perspectiva de la planificació educativa de la ciutat de València, l'inici del curs 1965-1966 també mereix ser recordat, ja que va ser el primer en més de trenta anys en què l'oferta pública d'ensenyament mitjà es va ampliar amb nous espais, els quals, si no arribaven a la categoria d'institut, almenys trencaven una inèrcia que havia durat massa temps.

40. SENTCHORDI, E., «Carta al alcalde de Valencia», 16 de setembre de 1965, AR/FRA, caixa 11, exp. 6.

41. SANZ, L., «La enseñanza en la vida municipal. Ocho años de fecunda gestión», *Valentia. Boletín de Información Municipal* (València), núm. 53 (1r trimestre de 1967), p. 34-36.

Lògicament, les noves inauguracions van tenir el seu reflex en les xifres d'escolarització. Sobre aquest tema hem pogut localitzar dades precises procedents de la inspecció educativa, la qual cosa permet concretar les xifres en l'àmbit de la ciutat de València. Un resum de les xifres es presenta en el quadre 4, on es pot comprovar com, a més de l'augment total, la matrícula oficial va anar incrementant-se gradualment, passant de presentar el 16 % de total en el curs 1965-1966 a aconseguir una mica més del 26 % tres cursos després.

QUADRE 4. *Alumnes de batxillerat en centres públics i privats de la ciutat de València*

Curs	Públics	Privats	Total
1965-1966	2.806	14.737	17.543
1966-1967	3.414	16.332	19.746
1967-1968	4.953	17.636	22.589
1968-1969	6.774	19.114	25.888

FONT: Elaboració pròpia a partir d'INSPECCIÓN DE ENSEÑANZA MEDIA DEL DISTRITO UNIVERSITARIO DE VALENCIA, *Breve memoria Informativa, cursos 1965-66 al 1968-69*, AR/FRA, caja 11, exp. 13.

Aquestes dades permeten avaluar amb molt més detall com era la situació de l'ensenyament mitjà a la ciutat en aquestes dates. L'ensenyament públic estava representat a mitjan dècada de 1960 per dos instituts i quatre seccions delegades, que no arribaven a matricular un de cada set estudiants de batxillerat. Per contra, l'ensenyament privat estava representat per vuit seccions filials i trenta-cinc col·legis que escolaritzaven el 84 % dels estudiants. La situació va anar modificant-se amb la inauguració dels nous instituts, però va continuar presentant un desequilibri seriós, clarament escorat a favor de l'ensenyament privat.

Després de la inauguració de les seccions delegades va caldre esperar fins a 1967 perquè obrís les portes l'Institut Joaquim Sorolla, el tercer de la ciutat. Més de tres dècades va trigar València a tornar a igualar el nombre de centres públics que havia tingut en els anys de la Segona República. Dotze mesos després, l'octubre de 1968 i amb una certa precipitació, va poder inaugurar-se l'Institut Josep Benlliure. Malgrat que va ser el primer que va començar a tramitar-se, va trigar set anys a finalitzar el procés de construcció.⁴² Les dues iniciatives anteriors van tenir

42. MORA, Anselmo, «Carta al alcalde de Valencia», 11 d'agost de 1965, AR/FRA, caixa 11, exp. 6.

un caràcter urgent, gairebé d'emergència. Tant les seccions delegades com els nous instituts van suposar un alleujament relatiu, ja que el creixement de la demanda era molt forta. Com es pot comprovar en el quadre 4, la matrícula s'incrementava cada curs i per això les autoritats es van veure forçades a programar una altra tanda de noves construccions.

Com havia ocorregut amb anterioritat, l'Ajuntament va haver de tornar a cercar solars adequats en la primera meitat de 1965. En aquesta avinentesa els serveis municipals s'interessaren per tres parcel·les situades, la primera, en el polígon de l'avinguda de Castella —actual zona de l'avinguda del Cid—, i les altres dues en la Font de Sant Lluís. De les tres, dues tenien la dimensió adequada per a construir instituts de nova planta, mentre que la tercera, de 6.416 m², situada en la Font de Sant Lluís, només podia ser destinada a acollir dues seccions delegades. La planificació preveia que almenys un parell estigués en funcionament a l'octubre de 1967.⁴³ Des del punt de vista urbanístic, aquestes iniciatives es van realitzar en zones —*polígonos* en la terminologia del moment— que el Ministerio de la Vivienda havia destinat per a nous barris residencials d'acord amb el Pla general de 1966. De totes maneres, aquesta nova planificació urbanística tampoc va facilitar a l'Ajuntament el sòl necessari per a les dotacions educatives, la qual cosa va ocasionar no pocs problemes i retards.⁴⁴

També ara els terminis van tornar a incomplir-se i els treballs van sofrir retards d'entitat. De partida va existir un important problema d'ordre administratiu-financer. El propietari inicial de les parcel·les era l'Instituto Nacional de la Vivienda. L'Ajuntament les va comprar mitjançant una fórmula de pagament ajornat, la qual cosa va presentar problemes en el moment de la cessió al Ministerio de Educación y Ciencia, ja que els solars no estaven lliures de càrregues. Després d'una sèrie de contactes i gestions que es van demorar bastant i en les quals van haver de donar el seu vistiplau els òrgans competents de la hisenda pública, es va pactar una fórmula per la qual el consistori garantia de manera fefaent el compromís de pagament de les anualitats pendents, la qual cosa afectava part dels seus ingressos futurs procedents de taxes i impostos. Segons les dades que es conserven en l'arxiu de Rincón de Arellano, l'expedient es va iniciar a mitjan 1965 i el Ministerio de Hacienda no publicà la resolució definitiva fins gairebé dos anys després, en la primavera de 1967.⁴⁵

Després d'això va quedar expedit el camí per a continuar amb les següents fases. Els projectes de construcció van ser aprovats en el Consell de Ministres de

43. SENTCHORDI, Eduardo, «Carta al alcalde de Valencia», 10 de juliol de 1965, AR/FRA, caixa 11, exp. 6.

44. *Gran Valencia*, op. cit.

45. PALACIOS, Federico, «Carta al alcalde de Valencia», 29 de març de 1967, AR/FRA, caixa 11, exp. 7.

14 d'abril de 1967, i les subhastes de les obres es van publicar en el Butlletí Oficial de l'Estat del 26 d'aquest mateix mes.

L'Ajuntament va pagar pels solars una mica més de 23 milions de pessetes i el Ministeri gairebé 44,5 milions pels edificis. Finalment, després de sofrir alguns retards més, l'Institut del Cid es va inaugurar en 1969, les Seccions Delegades de la Font de Sant Lluís en 1971 i l'institut d'igual nom en 1972. La ciutat de València havia començat el curs 1963-1964 amb dos instituts, els mateixos amb els quals comptava des de 1940. Vuit anys després, l'oferta pública sumava cinc instituts i sis seccions delegades que atenien una matrícula creixent. A més, la dinàmica de creixement no s'havia paralitzat i estaven en construcció nous centres. L'ensenyament públic havia sortit de la situació de prostració en la qual es trobava des del final de la Guerra Civil i atenia un nombre cada vegada més gran de joves en tota la ciutat.

ALGUNES CONSIDERACIONS SOBRE ELS PROCESSOS ADMINISTRATIUS

Com ha quedat ben palès en les pàgines precedents, la planificació de l'ensenyament secundari públic a la ciutat de València no va presentar massa complicacions durant un llarg període de temps. En 1845 es va crear un institut en dependències de la universitat, el qual es va traslladar en 1870 a un antic col·legi jesuïta. Aquesta va ser la gran innovació durant les més de vuit dècades en què va ser l'únic de la ciutat. Va caldre esperar fins a la Segona República perquè el panorama es modifiqués i les noves autoritats creessin l'Institut-Escola en 1932 i el Blasco Ibáñez un any després. Posteriorment, ja en plena guerra, se'ls van unir l'Institut Obrer i Lo Palleter en el Cabanyal el 1936.

D'acord amb el que hem exposat, el batxillerat va tenir des dels seus inicis un alumnat molt reduït. El principal impuls per a ampliar l'escolarització es va produir amb la Segona República i en el curs 1932-1933, per primera vegada des dels seus inicis, els estudiants de la ciutat que cursaven aquests estudis van superar els quatre milers i els instituts van passar en un sol curs de matricular el 25 % al 33 % de l'alumnat. Aquesta dinàmica va quedar completament truncada amb la derrota de les forces republicanes. El franquisme va reduir el nombre d'instituts —a la ciutat de València només van quedar-ne dos— i va atorgar tota mena de facilitats als col·legis privats, confessionals la gran majoria.

Les orientacions sobre el segon ensenyament van començar a sofrir alguna modificació a l'inici de la dècada de 1950, amb el nomenament de Ruiz Jiménez com a ministre d'Educació. Aquest va marcar com a objectius prioritaris l'extensió dels ensenyaments mitjans i l'ampliació de la xarxa d'instituts. Quan aquestes metes van poder començar a materialitzar-se, ja a principis de 1960 i impulsades pels governs d'orientació tecnocràtica, les autoritats ministerials van entrar en

contacte amb les de l'Ajuntament de València per a planificar la construcció de nous instituts. D'acord amb la documentació consultada, el consistori no disposava en aquell moment de cap reserva de sòl de dotació, malgrat comptar amb un pla urbanístic vigent redactat en 1946.

I, precisament, la manca de sòl va ser la causa fonamental que el procés de creació dels nous centres sofrís demores i retards. En primer terme, l'ajuntament va haver de localitzar les parcel·les adequades, per a posteriorment comprar-les a preu de mercat o iniciar expedients d'expropiació. Un fet que tampoc acabava d'estar completament previst en els pressupostos municipals. Cinc anys van transcórrer entre les primeres gestions i l'entrada en funcionament de quatre seccions delegades, i van caldre set anys fins que un nou institut obrís seves les portes.

Contràriament, el que queda ben palès és que el ministeri va comptar a partir de 1960 amb la necessària dotació pressupostària i la qüestió econòmica mai va ser problema perquè complís els seus compromisos. La diferència entre les disponibilitats de totes dues entitats i l'agilitat en la tramitació dels expedients va resultar molt evident. Arribant fins i tot al punt que les autoritats ministerials van haver d'instar la tardor de 1963 l'alcalde de la ciutat perquè busqués ràpidament parcel·les on situar les seccions delegades abans que finalitzés l'any, per a no tenir problemes amb les quantitats assignades.⁴⁶ En total, la construcció dels quatre instituts i les sis seccions delegades que s'analitzen en aquest treball van suposar una despesa d'una mica menys de 75 milions per a la hisenda municipal i de gairebé 103 milions per al ministeri, sempre en pessetes. Una destacada inversió sens dubte, sobretot tenint en compte que en les tres dècades anteriors havia estat pràcticament nul·la.

Com a resultat en part d'aquests esforços, el nombre d'estudiants de batxillerat va créixer espectacularment. Ja s'ha assenyalat que desgraciadament no es pot precisar amb l'exactitud desitjada perquè l'estadística oficial se centrava en les dades provincials i resulta especialment complicat conèixer la matrícula per institut, la qual cosa permetria compondre una taula amb dades locals. De totes maneres, sabem amb exactitud que en el curs 1959-1960 estudiaven batxillerat a la ciutat de València 18.718 alumnes, dels quals el 10,04 % ho feien en instituts, 61,44 % en col·legis privats i 28,44 % tenien matrícula lliure. Gairebé una dècada després, en el curs 1968-1969, en tota la província hi havia 62.952 estudiants dels quals el 35,43 % eren oficials, 37,24 % estudiaven en col·legis i 27,32 % tenien matrícula lliure.⁴⁷

Tot i que no es pot establir comparacions, donada la diferència d'àmbits, sí que es constaten algunes tendències molt definides. El primer lloc, l'increment de

46. ARQUITECTO ASESOR DE LA DIRECCIÓN GENERAL DE ENSEÑANZAS MEDIAS, «Carta al alcalde de Valencia», 7 d'agost de 1963, AR/FRA, caixa 11, exp. 4.

47. *Anuarios estadísticos* dels anys corresponents.

l'alumnat. Si tenim en compte que en aquesta època la matrícula de la ciutat suposava al voltant de les tres quartes parts del total provincial, el nombre d'alumnes s'havia triplicat en nou cursos. I la presència dels instituts havia crescut encara més, ja que el percentatge dels que estudiaven a les seves aules s'hi havia gairebé quadruplicat, passant del 10,04 al 35,43 %. Insisteixo que, desgraciadament, es contrasten dades de la capital amb les de la província, però crec que, malgrat aquesta seriosa limitació, il·lustren amb molta claredat la tendència clarament alcista de les matrícules.

Aquestes actuacions van trencar una passivitat de dècades i van suposar un fort impuls a l'augment de l'alumnat i una acció propositiva per part de les administracions, que no faria més que incrementar-se amb els anys. Aquestes iniciatives van contribuir molt notablement a facilitar els estudis a un nombre important de nois i noies de famílies valencianes de classe obrera i mitjana-baixa, els quals fins a aquest moment havien tingut molt complicat, pràcticament vetat, l'accés al batxillerat.

A partir de llavors, l'itinerari formatiu de milers de joves es va ampliar considerablement, amb tota la càrrega de transformació personal i social que això suposava. Un aspecte aquest molt interessant que, al meu entendre, hauria de ser avaluat com un element significatiu dels processos reformistes del mateix franquisme per a assegurar la seva permanència en el poder. En aquesta mateixa línia, cal subratllar que els instituts van començar a formar part del paisatge d'alguns barris obrers dels afores, amb el que significava de prestació de serveis per part de l'Estat. Fins i tot alguns, com el Juan de Garay o el Joaquim Sorolla, envoltats de terrenys d'horta gairebé íntegrament, van ser durant temps una avançada de l'administració però també de la trama urbana.

Pel que fa al procés de planificació i execució dels nous instituts, es poden extreure algunes conclusions d'interès. D'una part, es troba ben documentat que el ministeri va actuar amb bastant diligència complint els terminis molt ràpidament. Però no es pot afirmar el mateix del consistori valencià. Malgrat que el seu concurs resultava essencial, ja que era situat a l'inici del procés, les seves actuacions van ser bastant més lentes.

A més, el consistori va tenir algunes fallades serioses de coordinació, com va passar amb els accessos a l'Institut Joaquim Sorolla. El febrer de 1967, a uns mesos de la inauguració de l'anhelat institut, el primer que es construïa des de la Guerra Civil i en el qual tanta obstinació havia posat l'alcalde, l'encarregat del projecte va advertir de la inexistència d'accessos practicables. En els vuit mesos que van passar fins a la inauguració, el govern municipal es va mostrar incapaç de solucionar una falta tan destacada de previsió. Encara que es van creuar notes internes entre els responsables de diversos serveis i que fins i tot l'alcalde va demanar en to categòric, davant les dilacions plantejades, que aquests li especifiquessin amb exactitud quines actuacions es trobaven en *tramitación*, l'institut es va haver

d'inaugurar sense comptar amb els accessos necessaris. El problema es va acabar resolent, només en part, ja començat el curs, quan va poder ampliar-se la urbanització d'un carrer adjacent.⁴⁸

I pel que fa als recursos econòmics, el municipi sempre va caminar amb estre-tors. Fins i tot en 1967 va haver de dissenyar una curiosa fórmula per a pagar els solars que necessitava. Amb algunes dosis d'enginyeria financera va haver de comprometre's, per escrit i mitjançant una fórmula supervisada pel Ministeri d'Hisenda, a destinar una part dels seus ingressos futurs al pagament de la part ajornada dels solars comprats, ja que sense aquest compromís el Departament d'Educació es negava a acceptar-los. En aquest aspecte, el contrast sobre la disponibilitat econòmica entre totes dues administracions va resultar molt gran.

Per la seva banda, l'administració central tampoc va estar exempta de fallades. Van perdre plànols que va caldre tornar a enviar i també van emprar temps i energies en gestions poc eficaces. En una ocasió el Ministeri va insistir a no pagar la llicència d'obres a l'Ajuntament, com era la seva obligació, a la qual cosa aquest, lògicament, es va negar. I en una altra no tenia gaire clara la situació del seu personal, ja que va nomenar director per a posar en funcionament un dels nous instituts un catedràtic que estava en comissió de servei a l'estranger, per la qual cosa va haver de rectificar a correcció.

Pel que fa a la coordinació entre les diferents administracions, resulta evident que va existir un clima d'entesa entre els màxims responsables, els successius directors generals d'ensenyament mitjà i l'alcalde, més enllà d'algun desacord puntual. Però la situació es tornava una mica més difusa i confusa a mesura que es descendia en l'organigrama. Un bon exemple d'això és que els responsables de l'execució de les obres es van queixar algunes vegades per diversos motius, algun d'ells veritablement sorprenent.

Així, una protesta va estar motivada perquè no estaven traçats els límits d'algun solar. En una altra, la causa va ser que la parcel·la s'havia lliurat sense complir amb el compromís d'urbanitzar els carrers circumdants. Una tercera va ser originada perquè l'empresa constructora, que en el moment d'entrar a buidar un solar es va trobar amb una edificació que encara estava ocupada, precisament, per un servei municipal amb tot el seu personal.⁴⁹ En general, d'acord amb la documentació consultada, es constata que la tramitació dels expedients per part dels serveis del consistori es demoraven molts dies, trigant bastant a completar el seu recorregut administratiu, sobretot quan havia de ser remès d'un departament a un altre.

48. GARCÍA, F., «Nota interna dirigida al alcalde de Valencia», 20 de febrer de 1967, AR/FRA, caixa 11, exp. 8.

49. «Nota de trabajo», 27 de setembre de 1967, AR/FRA, caixa 11, exp. 8; ALEIXANDRE, V., «Carta al alcalde de Valencia», 17 de gener de 1968, AR/FRA, caixa 11, exp. 9.

Un altre aspecte que es desprèn amb molta nitidesa és l'especial compromís de l'alcalde amb el projecte. Encara que ha de precisar-se que la iniciativa no va ser seva, sinó de l'administració central a conseqüència de les noves orientacions de la política nacional, un aspecte aquest que no sempre ha quedat prou aclarit. Però la veritat és que Rincón de Arellano no va dubtar a realitzar totes les gestions que foren necessàries. Els directors generals d'ensenyament mitjà van ser els seus interlocutors principals, però també va intervenir davant els responsables ministerials d'administració local, hisenda, obres públiques, habitatge; etc. Amb tots va contactar, ja fora mitjançant carta, telegrama o conversa telefònica. Fins i tot, arribat el cas, no va tenir inconvenient a dirigir alguna de les seves missives al ministre d'Educació o al president del Consell d'Estat.⁵⁰

Resulta evident que es va implicar amb força en aquest projecte i va estar permanentment al corrent del seu desenvolupament, intervenint en nombroses ocasions per a agilitzar els embullats procediments administratius, facilitant contactes amb constructores i implicant l'Ajuntament i la hisenda municipal en la solució d'una manca tan assenyalada. El seu interès va estar bastant per sobre del de la maquinària municipal, que va actuar amb molta més lentitud. Per això no resulta estrany que Rincón de Arellano estigués especialment satisfet dels nous instituts i acabés reivindicant-los com un dels principals assoliments de la seva alcaldia.⁵¹

El resultat final va ser que amb demores, presses d'última hora i amb un ull posat en els instituts que ja s'estaven construint en altres llocs, la ciutat de València es va sumar a l'extensió de l'ensenyament mitjà i va poder comptar a partir de mitjan dècada de 1960 amb nous instituts i seccions delegades. Des del punt de vista de la planificació, a partir de 1970 amb el desenvolupament gradual dels plans parcials es va començar a contemplar les necessàries reserves de sòl de dotació per a tota mena d'infraestructures, incloses les educatives. Això va suposar una modificació substancialment dels paràmetres d'ordenació urbanística de la ciutat i les administracions van començar a actuar amb procediments bastant menys personalistes i molt més sistemàtics. Amb això va finalitzar una determinada manera d'afrontar la realitat de l'ensenyament mitjà, la qual havia estat vigent sense gairebé modificacions des de la creació dels instituts a mitjan segle XIX, i la planificació educativa a la ciutat de València va entrar en una nova etapa.

50. RINCÓN DE ARELLANO, A., «Carta al presidente del Consejo de Estado», 15 de juliol de 1963, AR/FRA, caixa 11, exp. 4.

51. RINCÓN DE ARELLANO, A., «Evocaciones», a *Institut de Batxillerat Lluís Vives de València. 159 Anys d'història d'ensenyament públic*, València, Institut de Batxillerat Lluís Vives, 1997, p. 1-12.

ANNEX

QUADRE 5. *Resum de les principals dades del procés de creació dels instituts i les seccions delegades a València (1965-1972)*

	Inauguració	Places	Solar (m ²)	Preu solar	Preu construcció
Seccions Delegades Isabel de Villena	1965	1.280	03.710	(1)	20.587.182 (2)
Seccions Delegades Juan de Garay	1965	1.280	04.577	2.652.316	
Instituto Sorolla	1967	1.200	18.346	7.824.935	20.010.276
Instituto Benlliure	1968	1.200	10.288	41.000.000	17.954.663
Instituto El Cid	1969	1.200	10.000	8.975.400	16.270.799
Seccions Delegades Fuente de San Luis	1971	1.280	06.416	5.604.825	12.064.086
Instituto Fuente de San Luis	1972	1.200	09.800	8.735.700	16.092.344

(1) Cedit per la Junta d'Obres del Port.

(2) Conjunt de les Seccions Delegades Isabel de Villena i Juan de Garay.

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades custodiades a l'AR/FRA, caixa 11, exp. 9; SANZ, L., «La enseñanza en la vida municipal», p. 34-36. El nombre de places s'ha de considerar orientatiu.